

AFG'ONISTON O'ZBEKLARI MAZORI SHARIF SHEVASIDA
FONETIK JARAYONLAR

PARVIN SALIHI

Balx davlat universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi.

Phone: +0093793262751

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7721979>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01-mart 2023 yil

Ma'qullandi: 05-mart 2023 yil

Nashr qilindi: 11-mart 2023 yil

KEY WORDS

Assimilatsiya, Dissimilatsiya,
Reduksiya, kombinator,
pozitsion.

ABSTRACT

Ushbu maqola Afg'oniston o'zbeklarining Mazori sharifda istiqomat qiluvchi aholi shevalarining fonetik jarayonlarini ilmiy asosda assimilatsiya hodisasi tadqiqiga bag'ishlangan. Albata maqolada dastlabki namunalarni berishga harakat qilingan.

Assimilatsiya: Assimilatsiya lotin tilidagi "assimilare" so'zidan olingan bo'lib, o'xshatib olish demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishi to'liq (*yoz + sin = yossin*) yoki qisman (*yoq + sa = yoxsa, tanbur – tambur*) moslashish bo'ladi¹.

Mazori sharif shevasida ham assimilatsiya hodisasi mavjud bo'lib, uni atroflicha yoritish lozim bo'ladi. Rus tilida undosh tovushlarning bir qancha xususiyatlarini, jumladan: yon tovushlari ta'sirida yumshashi, jarangli, jarangsiz tovushlarga o'tishi kabilarni assimilatsiya hisoblab, uning turli xillari ko'rsatiladi².

1- Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi³.

Mazkur forma (AB>AA) asosan so'z o'zaklariga qo'shimchalar qo'shilganda vujudga keladi. Mazori sharif shevasida, ayniqsa progressiv to'liq assimilatsiya ko'p uchraydi: vb>bb: *tavba* (*tavba*), vn>vv: *birovvi* (*birovni*), jn >jj: *gräräjtı* (*grajni*), g'n > g'g': *bog'g'i* (*bog'ni*), zn>zz: *bizi* (*bizni*), yn>yy: *öyyi* (*uyni*), mb>mm: *dömmä* (*dumba*), shi>shsh: *gushti* (*gushtni*) va boshqalar⁴.

Tavba dep žatma, äytganimdi qiyin. Biravdi balasini nima munča azar beräsän. Bäsir xan mutardi gäraštı astiya quyın. Baramdi qozisi semisliktän dummäsini kötärälmäj qaptı. xužäjin guštı kelusi qänčä.

¹ Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 60.

² Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 107.

³ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti. 2021. – B. 43.

⁴ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 110.

Hamda progressiv moslashishda oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi⁵. Masalan, otdan-attan, ishdan-ishtān, qatiqdan-qatīqtan, sarakdan-sārāktān, salod-salat va boshqalar.

*Mudir sajip **ishtān** nečā bāšā kelāsis, sisga getij ishim bar. Čupan **attan** bir xābār apke qānā avqatšijājappa. Apa bir ālāmiš **qatīqtan** qānčā šav tušādī. Patima sārāktān balalārīndī šijip al. Qizim gettij salat qip ke šijik.*

Progressiv assimatsiya: bunda oldin kelgan tovush ta'sir etib, keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi. Masalan, ketdi-ketti, aytdi-ājtti, yotdi-šatti, qaratdi- qārātti, yig'latdi-šilātti, ko'rsatdi-kōrsātti va boshqalar.

*Tayam bazar **kettimā**. Singā bī gāplār kem **ājtti**. Atam šanyā ishtān kep **šatti**, turkeldi ājtāmān. Bu balanī kem šilātti. Bisdī ujdī singā kem kōrsātti.*

2- Regressiv assimilatsiyada qo'shimcha o'zak morfima va o'zakka qo'shimchalar qo'shilganda hamda sandhy holatda yuzaga keladi: a) assimilatsiyaga uchramasdan avalgi undoshlar paydo bo'lishi o'rin jihatdan o'zgarmaydi: dsh>shsh poshsha (podshoh), es>ss: yossā (yozsa), sōssīs (so'zsiz), tussīs (to'zsiz), ts>ss: assā (atsa), šassa (yotsa) kabi holatlarni o'z ichiga oladi.

*šamal **paššanika** baryin yiz ser buyday tartip berādi apkelāsān. Patimq bigin axšam qazanih **tussīs** bōpti. Āmāt bajdi ājtin enāk **assa** min kāttā engimdi sataman. Mājdā bāčālār **šassa** šaj tājlāp ber šatsin.*

Regressiv moslashishda esa oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi⁷: masalan, shanba-šāmbā, ichsa-iššā, oqshom-axšam, uch-uš, kech-keš kabi.

*Ākā sis baraberin min ketinisdān **šāmbā** kun baraman. Ullim davandī šilli suvmīnan **iššān** bōlādī. nāšip **uš** kečādān biri qāqā dalip ketni. Baj baba axdam bisdika keli, getij nan qipti. Min dārstān **axšam** čiyāmān, sin ketābār. šerih **keš** bōpti ketāmis. Čalapti tussīs qipsa ukam.*

Yoki boshqa ibora bilan aytganda *regressiv assimilatsiya*: keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: pochta – po'sta, maqtanchoq – maxančaq, uchta – ušta kabi.

*Namixuda qiziniš qānčā **maxtančaq** bōpti. Bigin āmāt baj **ušta** qoj aldi. Min elgari bazar **ušta** savlikti utismin aldim.*

To'liq assimilatsiya. Bu hodisa ikki har xil, ayrim vaqtlarda ikki bir xil tovushlar(ab yoki aa)ning boshqa tildagi bir xil tovushlar (cc)ga o'tishi natijasida sodir bo'ladi va ko'pincha o'zakka qo'shimchalar qo'shilishi tufayli yuzaga keladi⁸: ab>cc> rg>ll: billā (birga), AA>CC>dd>tt: qanttan (qantdan), qāsttan (qastdan), bn>pp: kitappi (kitobni).

*Sin barar min šapiqmīnān **billā** baraman. Āmātti kitappi qārdā, tavip ber. memman ākā qanttanām alinīslar. Bigin **qāsttan** ōzim barmadtm.*

To'liq assimilatsiyada. O'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushiniladi. Masalan, oldi~alli, keldi~kelli, qoldi~ qalli, bo'ldi~belli va boshqalar. shunga ko'ra mazori sharifning atrof-muhitidagi qarluq vakillarining shevasi assimilatsiyani xuddi shu turiga mos keladi.

*Apa min āmāttān qājsi nirsā yuvaraman **allin**. Bāsir šan āzir **kelli**. **Belli** min bir soatdan suh baraman.*

To'liqsiz assimilatsiyada, tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (artikulatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab, ketishi mumkin: oshgan~

⁵ Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.

⁶ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.

⁷ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021.

⁸ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.

āškān, *ishga~iškā*, *ketgan ~ ketkān*, *qusgan~ quskān*, *kesgan~keskān*, *bosgan~ baskān*, *jotgan~Žatkān*, *yetgan~Žitkān kabi*.

Atam azir ketti ši vāx mātāptān aškan. Nemāt hākim ākāndi ājt ertān iškā yarī bersin. Žerīnār bīsdiki keskān aš qipti, aš ičāmis. Šāpiq atasī baskān ezdi sinām bastiñ. Alī bī vāx hāmmā uxlāp jatkan, kejinray baramis. Šaiat mīna ši vāx atamalar Žetkān bōsa.

Shuningdek, boshqa iboraga ko'ra, murakkab to'liqsiz assimilatsiyada ikkita har xil undosh bir-biriga o'xshamagan xil undosh tovushlarga almashadi va ko'pincha o'zaklarga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida vujudga keladi: *bd>pt*: mātāptān (maktabdan), *čd>št*: qašti (qochdi), *čn>št*: hištimā (hich nima), *qd>xt*: tixti (tiqdi).

Qizim mātāptān čixtin tesrāy ke. Āmāt biğin dārstān qašti. Bāsir qayan nandi kistāsiya tixti.

Dissimilatsiya. So'zdagi bir xil yoki bir-biriga qisman o'xshash tovushlardan birining artikulatsiyon (aniq talaffuz qilish) jihatdan farq qiladigan boshqa tovush tomon o'zgarishi dissimilatsiya hodisasidir. Dissimilatsiya juda kam uchraydigan fonetik hodisa bo'lib, ko'proq sonor tovushlarda sodir bo'ladi⁹.

So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirsiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir¹⁰: *zarur- zaril*, *devor-devāl*, *qimat- qi:māt* kabi.

Baj ākā biğin mutārīnidi berip turīñ, kōp zaril isim bar. *Usta ākā biğin laj qilājik gettij devāl örīp berīñ. Biğin buydaj kōp qi:māt ekān.*

Boshqa ibora bilan aytganda, dissimilatsiya lotincha disimilate so'zidan olingan bo'lib noo'xshashlik degan ma'noni bildiradi. Bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) *proressiv noo'xshashlik*: oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rni va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish – noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: *zarur – zaril*, *zarar – zalal*, *birorta – birantā*, *madad – madat*, *masjid-māčit*, *kabob – kabap*, *qasob-qasap*, *savob-savap*, *rubob – rubap* kabi.

Ākā beš xurak kabap qujiñ memān keldi. balam qudytan bīr buška suv ap bergin savap bōlādī. Birantā šār barabersā mini xābār qiyin isim bar. Haži ākā Žerīñ māčikā baramis. Āmāt xan Žamal qasapti aliya baryin ikki keli guš berādi ap kelāsān.

b) *regressiv noo'xshashlik*: keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi¹¹. Masalan: *pochta – po'shta*, *maqtanchoq – maxtačaq*, *uchta – ušta*, *kachmushtak-kāšmīštāk* kabi.

Xalit samānzanāni kōrgin bīr kāšmīštāk yāyāč bar šūni apke. Ertān bazar buydaj aparsāngis mini uš buži buydaj qušāman satip keliñ.

Metateza. U so'z tarkibidagi undoshlarning almashishidir¹²: *qumursqa~ qurmursqa* va boshqalar.

Shuningdek, mazori sharif shevasi vakillarining nutqida shunday so'zlarni uchratdikki ular assimilatsiyaning metateza turiga sedq qiladi: *tupraq ~ turpaq*, *kīrpik~kīprik*, *bujra~burja*, *ājlandim ~ ājnāldim*, *ahval ~ avhal*, *yamyir~ yaymīr*, *tōyrādī ~ tōryādī* va boshqalar. Quyida mazkur so'zlar gapda qo'llanilishi shevadān misollar bilan ko'rsatiladi:

⁹ Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 113 bet.

¹⁰ Ashirboyev S. O'zbek diyaliktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

¹¹ Mingliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.

¹² Ashirboyev S. O'zbek diyaliktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

*Bäčälärdi äjtgin häjatädän gittij **turpay** tašisın ertän laj qılāmīs. Qızım nima minča **kīrpigīn** tugilip ketipti. xušājtn **bujra** nečā pul. Usta äkä šu tamya nečā **bujra** asak žitādī. Baj äkä bir **avhalīnīsdi** alaj dep keldim.*

Metateza soʻzlardagi yonma-yon harf va tovushlarni ixtiyorsiz ravishda oldin-keyin qilib, almashtirib talaffuz qilishdir¹³. Supirgi ~ šiprkī, chappa~čppa, chiltor~ čiltr va boshqalar.

*Ämät Žan ujdin **šiprkīnī** apke. Nandī **čppa** qoliñminan Žijmä. Bäsirä uydin mini **čiltarmdi** apke.* Sandhi. Bunda ikki soʻzning talaffuzi jarayonida oldingi soʻz nihoyasidagi undosh keyingi (boshlovchi soʻzdagi) tovushga qisman moslashadi: menga ber ~ *mīyamber*, hayron boʻldim ~ *hājirāmbollim* yoki dastlabki soʻzning oxirgi tovushi (keyingi soʻz unli bilan boshlansa) jaranglashadi: boʻlak odam ~*bölāgadam*, kerak edi ~*kerāgidi*.

*Pärītxan sin barmasan **bölāgadamdi** körāj, biğindan qamastn apparip bersin. Ämättän başqa **bölāgadamkim** bar. šu baltalarīndi apkep bersān mingā **kerāgidi**.*

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirgʻalovchi variantiga ega boʻlishini sipratizatsiya deyiladi¹⁴: *yubordi ~ Žüvārdi, yuqoldi~Žuyaldī, yirtildi~Žirtildi* (qipchoq shevasida). Ammo mazori sharifdagi qarluq shevasi vakillarining nutqida ham ushbu hodisa koʻzga uchraydi: sabr qıl ~*savīr qıl*, gapi~*gāpī*, surabti~*surattī*.

Baba savīr qip turīn min kelāapmān. Atam axšamdan biri sizdi surattī. Appa bemalal kelevariñ hiš gāpī Žōy, uy öziñtsdiki.

Spontan oʻzgarishlar (jaranglashish). U biror tovush taʼsirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogʻliq boʻladi: suyak ~ *sujāg*, qargʻa ~ *qāryā*, sariq ~ *sarī*, qora ~ *qārā*, qobugʻ~*qabīy*, sovuq ~*suvīy*, issiq~ *issīy*, yilqi ~ *žilqī*, yulduz~ *žildīs*, yoʻl~ *žöl*, yumurtqa~ *žumurtqa*, yilka~ *žilka* va boshqalar (mazori sharif qipchoq shevasi).

*Därsāxadi ustidan **sujāglārdi** Žijip ayīn. Ertāminān **qāryā** nīmā minčā qayillāp qaldī. Apan ālāmiš piškān bōsa gitij **sarī** Žav apke Žijik. Terākti **qabīylārinī** Žijip ayīn otin bōlādī. Biğin hava köp **suvīy** böpti. Bixarīnī Žaqqīn tam **issīy** böstn köp suqqa qattim. Asmanya **žildīs** čiyipti ertän attap čiyādī. Minābī kuča kättā Žülyā čiyāma. Patīma ākāñā ikkitā **žumirtqa** qatirip ber. ullim **žilkāñdi** kōtārip otir.*

Reduksiya. Soʻz tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *k (i)š(i)*, katta ber ~ *ket (i) vār*, sharif ~ *šār(i)p*. *Bashir ~ bashir ~ b(a)š(i)r* va boshqalar:

*Atasī biğin pešingā nečā **kīši** kelādi, šunga qārāp gurič täjlāj. Sin **ketāvār** min ketiñdān kelāmān. **Šārīp** äkä axdam qāqā ketbidiñis, uyiñisga bardim Žōyakan sis. **Bāšīr** äkä keliñ ixtilāt qip otirāmīs.*

Eliziya. Tovush tushishi boʻlib, ikki koʻrinishga ega, yaʼni ikki tovushni tushib qolishi¹⁵: bora oldi ~ *barāldī* (a), koʻra oldi ~ *körāldī*(ā), kela qoldi~*kelāldi* (a) va soʻz tarkibidagi pozitsiya kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: suppurgi ~ *šipikī*, issiq ~ *isīy*, katta~*kātā* va boshqalar.

*Ämät töjya **barāldi** ma. māžitti qāčān **körāldiñ**. ujdin **šipirkīnī** apkep dārāxti astini šipirip gīlāmdī tušāgin otirāmīs. Nečā kundan biri häva köp **isīy** böpti.*

Sinerezis. Ikkilamchi choʻziqlik sinerezisga olib keladi. Maʼlumki intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli oʻzaro singishib, nutqda choʻziq unlini hosil qiladi. Bu fanda sinerezis hodisasi deyiladi.

¹³ Abdullayeva D. Oʻzbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – B. 114.

¹⁴ Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

¹⁵ Ashirboyev S. Oʻzbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

Shevalarimizda bunga misollar ko'plab topiladi: zahar ~ za:r, shahr~ ša:r, o'g'il~ u:l, sihat~sia:t, zarur ~ zär:l, shamol~ šäma:l va boshqalar.

Minäbi ašti Žijip ayin **zä:rdij** ači ekän. Birdän **ša:ryäča** qänčä Žöl bar. **Ullim** ujdin belidi apke hävsgä suv qujämäs. **Sia:tiñis** jäxši mä äkä. Mutärñisdī berip turñ köp **zär:l** böpti.

Uchlamchi (empatik) cho'ziqlik. Bunday cho'ziqlik namangan shar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi a va boshqa shakllarda ishtirok etgan **a** unlisi odatdagiga nisbatan cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida **j** undoshi tushib qolishi mumkin va bo'lishsizlik affiksdagi **a** unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman~ **bi:lmä:: (j)mä::n**, bo'lmaydi~**bomä:: (j)di**, men aytmayman ~ mä: ätmä:: (j)mä, sen bilmaysan ~ **sä: bi:lmä:: (j)sä:** ushbu hodisa mazori sharif shevasida ham ko'zga uchraydi: bilmayman~ **bi:lmä: (j)mä:n**, kelmayman~ **ke:lmä: (j)mä:n**, min qolmayman~**mä:qa:lmä: (j)mä:n**, sen bilmaysan~ **sä: bi:lmä: (j)sä:n**.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o'zgarish so'z ma'nosiga putur yetkizmaydi¹⁶: do'ppi ~ *toppi*, kel~ *gäl*, yo'l~ *Žol* va boshqalar. shuningdek so'zlar Mazori sharif shevasi vakillarining nutqida ham ko'p uchraydi: yo'l~*Žol*, yilqi~ *Žilqä*, yilon~*Žilan*, choy~*čaj*, bedana~ *bödänä*, issiq~*issiy*, yilka~ *Žilka*, do'ppi~*toppi*. Bu kabi so'zlardagi j//ž, q//ç, e//ö, a//ä, d//t undoshlari mosligi namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. ABDULLAYEVA D. O'ZBEK OSHOBA SHEVASINING FONETIK XUSUSIYATLARI. – TOSHKENT: 1999.
2. ASHIRBOYEV S. O'ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT: NODIRA BEGIM NASHRIYOTI, 2021.
3. Nadim M. H. ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN //Theoretical & Applied Science. – 2021. – №. 6. – C. 490-492.
4. DADABOYEV H., XOLMONOVA Z. TURKIY TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY GRAMMATIKASI. – TOSHKENT: ILM ZIYO NASHRIYOT UYI, 2015.
5. ISHONCH Z. HOZIRGI O'ZBEK TILI GRAMMARI: KONODO, QADIM XUROSON NASHRIYOTI, 2013.
6. MENGLIYEV B. ONA TILI. – TOSHKENT: 2015.
7. Надим М. Х. SHIMOLIY AFG 'ONISTON O 'ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O 'ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.
8. MURODOVA N. O'ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT.
9. Надим М. Х. SHIMOLIY AFG 'ONISTON O 'ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O 'ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.

¹⁶ Ashirboyev S. O'zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 46.